

ऋ. नोधा गोतमः, इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत्।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १.०६२.०१

शवसानाय- बलाधिदैवताय । गिर्वणसे- मन्त्रभजनीयाय । अङ्गिरस्वत्- अङ्गनशीलवन्तम् ।
शूषम्- सुखमयम् । आङ्गूषम्- मन्त्रम् । प्र- प्रकर्षेण । मन्महे- ध्यायामः । सुवृक्तिभिः-
सुष्ठुवावर्जकैः मन्त्रैः । स्तुवते- वन्दिने । ऋग्मियाय- अर्चनीयायेन्द्राय । नरे- नेत्रे । विश्रुताय ।
अर्कं- मन्त्रम् । मन्त्रेणेति भावः । अर्चाम्- पूजयाम ॥१॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाङ्गूष्यं शवसानाय साम्।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १.०६२.०२

येन- येन मन्त्रेण । नः- अस्माकम् । पूर्वे पितरः- प्राचीनाः पितरः । पदज्ञाः- मार्गविदः । अर्चन्तः-
देवपूजावन्तः । अङ्गिरसः- अङ्गनशीला उपासकाः । गाः- चिद्रश्मीन् । अविन्दन्- लेभिरे ।
तत् । महि- महत् । नमः- नमस्कारमयम् । आङ्गूष्यम्- मन्त्रात्मकम् । साम- सान्त्वनमयं
गानम् । वः- युष्माकम् । महे- महात्मने । शवसानाय- बलाधिदैवतायेन्द्राय । प्र- प्रकर्षेण ।
भरध्वम् ॥२॥

इन्द्रस्याङ्गिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिम्।

बृहस्पतिर्भिन्नदद्रिं विदद्वाः समुस्त्रियाभिर्वावशन्त नरः ॥ १.०६२.०३

इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य । अङ्गिरसाम्- अङ्गनशीलानामुपासकानाम् । इष्टौ- सङ्कल्पे । सरमा-
सरणशीला देवशुनी । शुनकः आत्मतृष्णायास्तथान्वेषणस्य प्रतीकः । तनयाय-
स्वतनयवत्स्थितायोपासकाय । धासिम्- उदकम् । जीवाधारशक्तिप्रवाहम् । घेष्ट पाने । विदत्- लेभे ।
बृहस्पतिः- ब्रह्मवर्चोभूताया मेधायाः पालकः मेधाधिदेवता । अद्रिम्- जडप्रतीकं पर्वतम् । अभिनत्-
विभेद । गाः- चिद्रश्मीन् । विदत्- विवेद । नरः- नेतार उपासकाः । उस्त्रियाभिः- चिद्रश्मिभिः ।
सम्- सम्यक् ।

वावशन्त- हर्षशब्दं मन्त्रात्मकमकुर्वन् । वाशु शब्दे ॥३॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो३ नवगवैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशगवैः ॥ १.०६२.०४

सः- तादृशः । शक्र- शक्तिमन् । इन्द्र- परमेश्वर । सुष्टुभा- शोभनस्तुतिमयेन । स्तुभा- मन्त्रेण ।
स्वरेण- मन्त्रस्वरेण च । नवगवैः- नवगतिभिः । दशगवैः- दशगतिभिः । सरण्युभिः- सरणेच्छुभिः ।
विप्रैः- मेधाविभिः । स्वर्यः- ज्योतिर्मयः सन् । अद्रिम्- गिरिम् । फलिगम्- मेघम् । फलिगशब्दो
मेघनामसु पठितः । गिरिमेघौ जडप्रतीकौ । वलम्- आवरणम् । रवेण- शब्देन । दरयः- विदारणं
कृतवान् । दृ विदारणे ॥४॥

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ १.०६२.०५

दस्म- दर्शनीय । अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैरुपासकैः । गृणानः- स्तुतः । उषसा- ज्ञानोदयेन ।
सूर्येण- आत्मसूर्येण । गोभिः- चिद्रश्मिभिः । अन्धः- अन्धकारम् । वि वः- व्यावृणोः । इन्द्र-

परमेश्वर । भूम्याः- पृथिव्याः । सानु- उच्चप्रदेशम् । वि- विशेषेण । अप्रथयः- विस्तीर्णमकरोः ।
दिवः- द्युलोकस्य । रजसः- अन्तरिक्षस्य । उपरम्- मूलस्थानम् । अस्तभायः- दृढं चक्रिथ ।
मनःप्राणशरीराणि संस्कृतवानित्याध्यात्मिके ॥५॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ १.०६२.०६

दस्मस्य- दर्शनीयस्य । अस्य- इन्द्रस्य । तत् । प्रयक्षतमम्- पूज्यतमम् । यक्ष पूजायाम् ।
चारुतमम्- सुन्दरतमम् । दंसः- दर्शनमयं विद्यामयं वा । दसि दंसनदर्शनयोः । कर्म । अस्ति ।
उपह्वरे- कुटिलगमने सति । ह्व कौटिल्ये । चतस्र उपराः- चतुर्दिकसंबन्धिनीः । मध्वर्णसो नद्यः-
मधुरा नदीः । रससंपन्नजीवाधारशक्तीरिति भावः । अपिन्वत्- असिञ्चत् । पिवि सेचने ॥६॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीले अयास्यः स्तवमानेभिरकैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ १.०६२.०७

स्तवमानेभिः- स्तोतृभिः । अकैः- मन्त्रैः । अयास्यः- प्राणशक्तिसंपन्नः सन् । आस्याद्यदयते तेनेति
छान्दोग्ये । सनजा- सनातने । सनीले- संलग्ने । समानं नीलं ओको निवासस्थानं ययोस्ते ।
द्यावापृथिव्यौ । द्विता- द्विधा । वि वव्रे- विवृते अकरोत् । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । सुदंसाः-
सुदर्शनः । भगो न- सूर्य इव । मेने- मान्ये । परमे व्योमन्- परमाकाशे । अधारयत्- दधार ।
मनःशरीरे पृथगिव कृत्वा चिदाकाशे दधारेति सूक्ष्मार्थः ॥७॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ १.०६२.०८

स्वेभिः- स्वकीयैः । एभिः- गमनैः । विरूपे- विविधरूपसंपन्ने । पुनर्भवा- पौनःपुन्येन जायमाने । युवती- तस्मादेवाभिनवे । कृष्णेभिः- कृष्णवर्णेन अन्धकारेण आकर्षकेण । अक्ता- रात्रिः । रुशद्भिः- प्रकाशमानैः । वपुर्भिः । उषा । एवं रात्र्युषसौ । अन्यान्या- परस्परम् । सनात्- चिरकालात् । दिवम्- द्युलोकम् । भूम- भूमिं च । परि- परितः । आ- समन्तात् । चरतः । रात्रिः मनुष्यप्रज्ञा कर्ममयी । उषा- दैवप्रज्ञा विद्यामयी । ते भूम्युपलक्षितमुपासकस्य शरीरं द्युलोकोपलक्षितं मनः चरतः । उपासकस्य जीवने विद्याकर्मणी पुनः पुनः परिचरत इति भावः । उक्तञ्च वाजसनेये विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति ॥८॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिदधिषे पक्वमन्तः पयः कृष्णासु रुशद्रोहिणीषु ॥ १.०६२.०९

सुदंसाः- सुदर्शन इन्द्रः । सूनुः- अदितिसूनुः । स्वपस्यमानः- शोभनकर्मकृत् । शवसा- बलेन । सनेमि- सनातनम् । सख्यम् । दाधार । आमासु- आर्द्रासु । कृष्णासु- आकर्षणशक्तिसंपन्नासु भावनासु । रोहिणीषु- प्रादुर्भूतासु सत्सु । अन्तः- हृदयाकाशे । रुशत् पयः- ज्वलद्रसम् । पक्वम्- परिपक्वम् । दधिषे ॥९॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।

पुरू सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अहयाणम् ॥ १.०६२.१०

सनीळाः- समाननिवासस्थानाः । नीळमोकः । अवनीः- भूमिकाः । अवाताः- प्राणातीताः । अमृताः- अमृतस्वरूपाः । सहोभिः- बलैः । सनात्- चिरकालात् । पुरू- पुरून् । सहस्रा- अनन्तान् । व्रता- प्रकृतिनियत्यनुस्यूतनियमान् । रक्षन्ते- पालयन्ति । स्वसारः- स्वस्मिन्नात्मनि

सरणशीला भावनाः । अहयाणम्- विस्तीर्णमखण्डमात्मानम् । जनयो न पत्नीः- जाया इव ।
दुवस्यन्ति- परिचरन्ति ॥१०॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्केर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥ १.०६२.११

शवसावन्- बलाधिदैवत । दस्म- दर्शनीय । विद्यामय । नमसा- नमस्कारेण । नव्यः- स्तुत्योऽसि ।
सनायुवः- सनातनधर्मेच्छवः । वसूयवः- चित्तवृत्तिस्तम्भेच्छवः । वसु स्तम्भे । मतयः । दद्रुः- त्वां
जग्मुः । मनीषाः- मेधाशक्तयः । त्वा- भवन्तम् । उशतीः पत्नीः- कामयमानाः पत्न्यः । उशन्तम्-
कामयमानम् । पतिम्- भर्तारम् । न- इव । स्पृशन्ति- प्रेम्णा स्पर्शं कुर्वन्ति ॥११॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १.०६२.१२

सनादेव- चिरकालादेव । तव- भवतः । गभस्तौ- चिद्रश्मिसंबन्धिन्यः । रायः- दानयोग्यसंपदः ।
न क्षीयन्ते । दस्म- दर्शनीय । न उप दस्यन्ति- नोपक्षयं गच्छन्ति । द्युमान्- ज्योतिष्मान् । असि-
भवसि । क्रतुमान्- सर्वभूतहितसङ्कल्पवानसि । इन्द्र- परमेश्वर । धीरः- धारणावानसि । शचीवः-
प्रज्ञासंपन्न । नः- अस्मान् । तव- भवतः । शचीभिः- प्रज्ञाभिः । शिक्ष- विद्यासंपन्नान् कुरु । शिक्ष
विद्योपादाने ॥१२॥

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १.०६२.१३

सनायते- इन्द्रो नित्यायते। शवसान- बलाधिदैवत। इन्द्र- परमेश्वर। गोतमः-
अतिशयज्ञानयुक्तः। नोधाः- मन्त्रधरः। हरियोजनाय- आकर्षणशक्तिप्रतीकाश्वयोक्त्रे। नः-
अस्माकम्। सुनीथाय- शोभननेत्रे। इन्द्राय। नव्यम्- स्तुतिमयम्। णु स्तुतौ। ब्रह्म- मन्त्रम्।
अतक्षत्- ससर्ज। प्रातः- प्रभाते। मक्षु- क्षिप्रम्। धियावसु- धारणाय वृत्तिस्तम्भकारकः। इन्द्रः।
जगम्यात्- आगच्छतु ॥१३॥

Dr. Rangrahi